

રૂપરેખા

- 14.0 ઉદ્દેશ
- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની વિભાવના
  - 14.2.1 પરિભાષા
  - 14.2.2 સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના ઉદ્દેશો
- 14.3 સંમતિ માટે કરાર
- 14.4 ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી સ્તર
  - 14.4.1 આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર
  - 14.4.2 રાષ્ટ્રીય સ્તર
  - 14.4.3 વિભાગીય સ્તર
  - 14.4.4 સ્થાનિક સ્તર
  - 14.4.5 ગ્રંથાલયના પ્રકાર
- 14.5 ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી ક્ષેત્રો
- 14.6 ભારતમાં થયેલાં વિકાસ (કેટલાંક વૈયક્તિક અભ્યાસો)
  - 14.6.1 કેલિબનેટ
  - 14.6.2 ડેલનેટ
  - 14.6.3 ઈન્ફિલબનેટ
- 14.7 સારાંશ
- 14.8 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો
- 14.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 14.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords)
- 14.11 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

14.0 ઉદ્દેશો (Objectivise)

માનવસંસ્કૃતિના આવિર્ભાવ સાથે જ સહકારની ભાવનાનો જન્મ થયો છે. અન્યથા માનવી પથ્થરયુગથી કમ્પ્યુટરયુગ સુધીની મંજિલ કાપી શક્યો ન હોત ! યુગ પરિવર્તન સાથે સહકારની ભાવના સતત વિકસતી રહી છે. આજે ગ્રંથાલય અને માહિતીવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે સહકાર સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના નામે ઓળખાય છે. અલબત્ત સહકાર કરતા સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી (Resource Sharing of Library Materials) નો વ્યાપ અત્યંત વિસ્તૃત છે.

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસ પછી તમે માહિતીગાર થશો કે:

- સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની માહિતી સાથે તેના ખ્યાલોની સમજ કેળવી શકશો.

- તેની વિભાવના અને ઉદ્દેશો જાણી શકશો.
- સ્રોત સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના વિવિધ પાસાંઓને નિશ્ચિત કરી શકશો.
- આધુનિક માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી (IT) અસરના કારણે થયેલા વિકાસનો જાણકારી મેળવી શકશો અને
- કેટલાંક પસંદ કરેલાં વૈયક્તિક અભ્યાસોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકશો.

14.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

વિજ્ઞાન અને પ્રૌદ્યોગિકીના વિકાસ સાથે વ્યક્તિ-સમાજ અન્યોન્ય આધારિત બનતા રહ્યા છે. અર્થાત્ સ્વનિર્ભરતા ક્રમશઃ લુપ્ત બનતી રહી છે. વ્યક્તિમાત્ર સતત પરાધીન બનતો રહ્યો છે. પરિણામતઃ સહયોગ, સહકાર, ભાગીદારી, હિસ્સેદારીની વિભાવના પણ સતત વિકસતી રહી છે. નિતનવીન આકાર પણ ધારણ કરતી રહી છે.

સમગ્ર સમાજજીવન પરસ્પર સાથ અને સહયોગ સાથે જ વિકસ્યું છે. વિસ્તર્યું છે. સહયોગ આજે જીવનશૈલીની એક અનિવાર્ય શરત બની ચૂક્યું છે. ‘વિના સહકાર નહીં ઉદ્ધાર’ એ લોકોક્તિ આજે વાસ્તવિકતા બની ચૂકી છે. ગ્રંથાલય સામાજિક સંસ્થા હોઈ તેનાથી પ્રભાવિત બને તે સ્વાભાવિક છે.

વર્તમાનમાં સ્રોત હિસ્સેદારીમાં વિવિધ ગ્રંથાલયો વચ્ચે સહયોગ અનિવાર્ય બન્યો છે. આજે ગ્રંથાલયોનો સ્થિર માલિકીના બદલે અસ્થિર માલિકીની વિભાવના ઉદભવ, વિકાસ પામતી જાય છે.

સહયોગનો સામાન્ય અર્થ થાય છે, સમાન ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ માટે સામુહિક પ્રયત્ન કરવો. તેની વિભાવના એ છે કે પરસ્પર સમજ કેળવી એકબીજાંની શક્તિ અને જરૂરિયાતને ઓળખવી અને વધુ સારા અને સમાન ધ્યેયો હાંસલ કરવા મળી કાર્ય કરવું. અન્યોન્ય હિસ્સેદારી કરવી.

સ્રોત હિસ્સેદારીનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ પાસું એ છે કે સ્રોતહિસ્સેદારીની કાર્યરીતિ સમાનતાના ખ્યાલ પર આધારિત છે. અર્થાત્ ગ્રંથાલયોએ ફક્ત બીજાં ગ્રંથાલયોમાંથી સ્રોતો પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના ગ્રંથાલયોમાંથી કશુંક આપવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ પછી ભલે તે સ્રોતો અલ્પપ્રમાણમાં કેમ ન હોય. આવી વ્યવસ્થાને સરળ બનાવવા માટે બધા ગ્રંથાલયોને, એ જાણકારી હોવી જોઈએ કે સભ્ય ગ્રંથાલયોમાંથી પ્રત્યેકની પાસે શું છે અને ક્યા ક્યા સ્રોતોને ભવિષ્યમાં તેઓ સંગ્રહિત કરશે.

વળી, નેટવર્કિંગ (ગૂંથણી) (Networking) ના ખ્યાલથી માહિતીસ્રોતોમાં હિસ્સેદારી પણ વધવા પામી છે. પોતાની કેટલીક સેવાઓ નેટવર્કિંગ એટલે બીજાં ગ્રંથાલયમાંથી પોતાના કામની માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાના આધાર પર ચાલવું. 1880 અને 1980ના દસકામાં દૂર સંદેશાવ્યવહાર નેટવર્કના ઉપયોગની સાથે સ્રોતહિસ્સેદારીને વધારે ક્ષમતાની સાથે ચલાવવાની શક્તિ વિકાસ પામી છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની વિભાવના વ્યાખ્યા, સ્તર, ક્ષેત્રો સાથે કેટલાંક વૈયક્તિક અભ્યાસો (Case Studies)ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

14.2 સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી – વિભાવના

ગ્રંથાલયવિજ્ઞાન એ વિકસતું વિજ્ઞાન છે માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીના વિકાસ સાથે ગ્રંથાલય વિધિવિદ્યાઓ અને સેવાઓમાં નિતનવીન ઉમેરણ થતું રહે છે. પૂર્વે પ્રસ્થાપિત થયેલ ગ્રંથાલયસેવાઓ પણ પરિવર્તન પામી તેની વ્યાપકતા અને ગહનતામાં વધારો કરી નવીન ફલેવર ધારણ કરતી રહે

છે. તો ક્યારેક નવીન ઓપ પામેલ ગ્રંથાલય સેવાઓ નવીન નામાભિધાન પણ પામે છે.

‘ગ્રંથાલય સહકાર’ પદ પણ નવીન નામાકરણ સાથે આજે ‘ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી’ (Resource Sharing of Library Materials) તરીકે ઓળખાય છે. ગ્રંથાલય સહકારમાં આપણે બહુ ચોક્કસ રીતે કહી શકતાં નથી કે કયા કયા વિશિષ્ટ વિસ્તારોમાં ગ્રંથાલય સહકાર કેળવી શકાય કે આવશ્યક બનાવી શકાય જ્યારે સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી વધુ વ્યાપક અને ગહન વિભાવના છે. તેમાં ગ્રંથાલયની તમામ સાધનસામગ્રી, વિધિવિદ્યાઓ, કાર્યક્રમો અને સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

‘ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી’ શબ્દસમૂહના ‘સ્રોત’ પદનો અર્થ અત્યંત વ્યાપક સ્વરૂપે કરવામાં આવે છે. સ્રોત (Resources) પદ વસ્તુ (Things), વ્યક્તિ (Persons), અને પદ્ધતિ કે ક્રિયાપ્રક્રિયા (Action)ને આવરી લે છે. જ્યારે હિસ્સેદારી (Sharings)નો સુચિતાર્થ એ છે કે બીજાંને લાભાર્થે વહેંચણી કરવી. ફરજ અને અધિકારની રૂએ પોતાનામાંથી ભાગ આપવો કે ફાળો આપવો. સ્રોતહિસ્સેદારી (Resource Sharings) એ સંયુક્ત પદોનો ભાવાર્થ એ છે કે સંભવે એવી હિસ્સેદારી કે ભાગીદારીની રચના કરવી કે જેમાં દરેક સભ્ય અન્ય સભ્યને કંઈક ફાળો આપવા ઉપયોગી બની રહે તેમજ દરેક સભ્યની તેમ કરવા માટે ઈચ્છા હોય અને અન્ય સભ્યની જરૂરિયાતની પૂરતી કરવા એ સક્ષમ હોય.

ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીનો અર્થ છે કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં સ્થિત કે વિશિષ્ટ વિષય ક્ષેત્રે સમાનતા ધરાવતાં કે કોઈ વિશિષ્ટ લાક્ષણિક ધરાવતા ગ્રંથાલયો ભેગા મળી પોતાના સ્રોતો અને સેવાઓને પરસ્પર સાંકળી લઈ અન્યોન્યની વિધિવિદ્યાઓ અને ગ્રંથાલયસેવાઓને એ રીતે સહાયક બને કે જેથી પૂર્ણ ગ્રંથાલય સેવાઓને આકાર આપવાનું સહજ બની રહે. સાથે જ કોઈ વિશેષ ગ્રંથાલયનો વાચક વિશ્વવાચક બની રહે.

ગ્રંથાલય સહકાર કે ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની વિભાવના તેના પ્રારંભિક તબક્કે કોઈ એક જ પ્રકારના ગ્રંથાલયો વચ્ચે મર્યાદિત હતી કે એ માટેની વિચારણા કરવામાં આવતી હતી આજે એવું નથી. ગ્રંથાલયોના પ્રકારની મર્યાદાવિહીન ગ્રંથાલય સ્રોતોની હિસ્સેદારીના ખ્યાલો વાસ્તવિક સ્વરૂપ ધારણ કરતા જાય છે.

પ્રકાશન અને માહિતીના વિરાટ બનતા જતા ખડકલા, સ્વરૂપ, ભાષા અને વિષય વૈવિધ્ય, પ્રકાશનોની વધતી જતી કિંમત, પ્રસ્તુતિકરણ ખર્ચ, નાણાંકીય મર્યાદાઓ, માહિતી પ્રદુષણ તેમજ આધુનિક સેવાઓનું વધતું જતું મૂલ્ય વગેરે કારણે પણ હવે ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની ભાગીદારી અનિવાર્ય બની છે. અસરકારક અને સર્વાંગ સંપૂર્ણ ગ્રંથાલયસેવાના સપનાને સાકાર કરવા તે એક મહત્ત્વનું ઉપકરણ છે.

14.2.1 પરિભાષા (Definition) :

એન્સાયક્લોપીડિયા ઓફ લાઈબ્રેરી એન્ડ ઈન્ફર્મેશન સાયન્સ (એલન કેન્ટ અને બીજાઓ દ્વારા સંપાદિત) માં ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે.

‘ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીમાં હિસ્સેદારી એટલે કામ કરવાની એવી પદ્ધતિ જે થકી અનેક ગ્રંથાલયો વધારે સકારાત્મકરૂપે ભાગીદારી કરી શકે. સ્રોતસામગ્રીની ભાગીદારી પરસ્પરની આવશ્યકતા હોય છે. આવી ભાગીદારીમાં જોડાતા દરેક ગ્રંથાલય અન્ય ગ્રંથાલયોને કોઈને કોઈ સહકાર ઉપલબ્ધ કરાવે છે. સ્રોતપદનો ઉપયોગ ગ્રંથાલયના બધા જ સાધનો, કાર્યો, સેવાઓ, અને વ્યવસાયિક તથા બિનવ્યવસાયિક કર્મચારીઓ માટે કરવામાં આવે છે. આમ, સ્રોતમાં દરેક વસ્તુ, વ્યક્તિ અને કાર્યનો સમાવેશ થાય છે. જે જરૂરિયાત સમયે મદદ માટે અન્યોન્ય દ્વારા માંગવામાં આવે છે, અને અન્યોન્યને પૂરી પાડવામાં આવે છે.

આમ, ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીમા 'સહઉપયોગિતા' ની ભાવના રહેલી છે. જેનો ભાવાર્થ છે પોતાના સ્ત્રોતોને બીજાના લાભાર્થે ઉપલબ્ધ કરાવવા કે પરસ્પરના લાભ માટેની ભાગીદારી.

ગ્રંથાલય સહકાર કરતા ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીનો વ્યાપ ખૂબ જ વિસ્તૃત છે. સાથે જ જે તે વૈયક્તિક ગ્રંથાલયના અસ્તિત્વને જાળવી રાખી, તેના ઉપયોગકર્તાઓ માટે હિસ્સેદારીમાં જોડાયેલાં તમામ ગ્રંથાલયોના દ્વાર ખોલી આપે છે.

14.2.2 ઉદ્દેશ (Objective) :

ગ્રંથાલય સ્ત્રોત સામગ્રીમાં હિસ્સેદારીનો પાયાનો ઉદ્દેશ એ છે કે ગ્રંથાલય ગૂંથણીમાં સમાવિષ્ટ કે હિસ્સેદારીમાં સંકળાયેલ નાનામાં નાનું ગ્રંથાલય પણ સર્વમાહિતી સંપન્ન, સર્વગ્રંથાલયસેવા સંપન્ન અને સર્વસક્ષમ બની રહે. સાથે જ વૈયક્તિક ગ્રંથાલય કોઈ એક વિષય કે પેટાવિષય સાથે અન્ય ગ્રંથાલયોને ઉપયોગી બની શકે.

બીજું, કોઈપણ ગ્રંથાલયના કોઈપણ ઉપયોગકર્તાની માંગ સામૂહિક પ્રયત્ન દ્વારા સંતોષવી. ડૉ.રંગનાથન પ્રણિત ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના દ્વિતીય સૂત્ર 'દરેક વાચકને તેની માહિતી મળે' નો ગર્ભિતાર્થ સાર્થક કરવો.

અત્રે એ યાદ રાખવું ઘટે કે ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી એકમાર્ગી નહિ પરંતુ બહુમાર્ગી છે. કોઈ એક ગ્રંથાલયના ઉપયોગકર્તાને તમામ ગ્રંથાલયોનો ઉપયોગકર્તા બનાવવા, તમામ ગ્રંથાલયસેવા છેવડાના ગ્રંથાલય સુધી વિસ્તારવી અને ગ્રંથાલય ક્ષેત્રે સૌનો સાથ સૌનો વિકાસની ભાવના રચવી એ ગ્રંથાલય સ્ત્રોત સામગ્રીની હિસ્સેદારીનો આદર્શ છે.

કેટલાક અન્ય ઉદ્દેશો :

- સામૂહિક રીતે આવશ્યક એવું તમામ સાહિત્ય વસાવવું.
- સંપૂર્ણ ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો.
- અવાંચનીય માહિતીસ્ત્રોતોનું પુનરાવર્તન ટાકવું.
- માહિતીસ્ત્રોતોના જાળવણી ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો.
- ઉપભોક્તાઓની બૃહદ શ્રેણી માટે માહિતી સ્ત્રોતોના સંપર્કની વ્યવસ્થા કરવી.
- સંગ્રહ વિકાસમાં કોઈ એક વિષયને કોઈ એક ગ્રંથાલયમાં પ્રાધાન્ય આપી સંગ્રહ વિકાસ કરવો અને એ રીતે તમામ વિષયોમાં સંગ્રહ વિકાસ કરવો.
- અન્ય ગ્રંથાલયો સાથે સહકારની ભાવના કેળવવી અને પરસ્પર મદદરૂપ થવા પ્રયત્નશીલ બનવું.
- સામૂહિક રીતે પ્રલેખન અને માહિતીસેવા ઉપલબ્ધ બનાવવી.

14.3 ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીમાં સંમતિ અને કરાર

આજે કેટલાંક ગ્રંથાલયો ગ્રંથાલયસ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીમાં અનૌપચારિક રીતે ભાગ લઈ રહ્યા છે. પણ તે માત્ર અંગત સંબંધો પર જ આધારિત છે. તેના માટે કોઈ સર્વસ્વીકૃતિ નિયમો જોવા મળતા નથી. વળી, કેટલાંક ગ્રંથાલયો પરસ્પર લવાજમ કે ફી લઈ સંસ્થાગત સભ્યપદ આપે છે. પરંતુ તે માત્ર આંતર ગ્રંથાલય ઉધ્ધરણ, ઉદાહરણ પૂરતું જ મર્યાદિત હોય છે. અલબત્ત, આંતર ગ્રંથાલય ઉદાહરણ માટેના કોઈ નીતિનિયમો નથી.

સામાન્યતઃ દરેક ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથસંગ્રહને બે વિભાગોમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે. એક દેય વિભાગ અને બીજો અદેય વિભાગ સામયિક વિભાગમાં પણ કેટલાંક લોકપ્રિય સામયિકો મંગાવવામાં આવતાં હોય છે જેનો ઉપયોગકર્તાઓ સતત ઉપયોગ કરતાં હોય છે. અદેય વિભાગના

ગ્રંથો તથા આ પ્રકારના સામયિકો સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના ક્ષેત્રમાં આવતાં નથી.

ગ્રંથાલયો વચ્ચે સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી માટે અંગત સંબંધોના બદલે ચોક્કસ સંમતિ કરાર હોવો આવશ્યક છે. સંમતિ કરારમાં આમ કરવાનું આવશ્યક છે. સંમતિ કરારમાં આ સાથે જણાવેલ કેટલાક મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવો આવશ્યક છે. વળી, સંમતિ કરાર લેખિત સ્વરૂપમાં હોય તે પણ જરૂરી છે.

14.3.1 સંપત્તિ માટે કરાર (Agreement) :

- સહઉપયોગિતા માટેના સાહિત્યનો પ્રકાર
- વૈયક્તિક અને સામૂહિક રીતે કરાર અનુસાર સંગ્રહ વિકાસ કરવો
- આંતર ગ્રંથાલય ઉધ્ધરણ માટેની સમય મર્યાદા, નાવીન્યકરણની પ્રક્રિયા, આપ-લે દરમિયાન ખોવાઈ ગયેલ સામગ્રી માટે કિંમત વસુલવી વગેરે
- સંદર્ભ સૂચિ તૈયાર કરવી
- સહકારી વર્ગીકરણ અને સૂચિકરણ કરવું.
- ગ્રંથાત્મક નિયંત્રણ માટે એકરૂપતા અને માનકીકરણ થઈ શકે.

14.4 ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી – સ્તર

ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની સફળતા માટે ગ્રંથાલયનું ભૌગોલિક સ્તર લક્ષમાં રાખવાનું આવશ્યક છે. અર્થાત ગ્રંથાલય ગૂંથણી (Network) માટે તે આવશ્યક છે. વળી, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું આવશ્યક છે સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી એ કામચલાઉ નહિ પણ લાંબાગાળાની કે કાયમી વ્યવસ્થા છે.

સૌ પ્રથમ તો એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વિભિન્ન ગ્રંથાલયો ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ દૂર દૂર આવેલાં છે. માત્ર એટલું જ નહિ સમાન ભૂમિકાએ સેવા આપતાં ગ્રંથાલયોની પણ સહજ ભૌગોલિક દૂરત્વ એ પણ લાક્ષણિકતા રહી છે માટે જ ગ્રંથાલય ગૂંથણીના પ્રથમ તબક્કે ભૌગોલિક સ્તર નક્કી કરવાનું આવશ્યક છે. જે નીચે મુજબ હોઈ શકે.

14.4.1 આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર :

પરાવલંબન એ વર્તમાનયુગની લાક્ષણિકતા રહી છે. વિશ્વના તમામ રાષ્ટ્રો એક યા બીજી જરૂરિયાતના સંદર્ભે અન્યોન્ય પર આધારિત છે. ગ્રંથાલયજગત પણ તેમાંથી બાકાત ન હોઈ શકે તે સ્વાભાવિક છે.

ગ્રંથાલયસેવાઓ, પ્રલેખનસેવા અને માહિતીસેવામાં પલોથતાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્રોતસામગ્રીમાં હિસ્સેદારી સહજ બની છે. જે માટે યુનેસ્કો અને ઈફલાનું પ્રોત્સાહન પણ વિશેષ કારણભૂત બન્યાં છે. AGRIS, EARNET, ICSU વગેરે તેના ઉદાહરણો છે.

14.4.2 રાષ્ટ્રીય સ્તર :

વિશ્વના તમામ દેશોમાં આજે રાષ્ટ્રીય સ્તરની સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી જોવા મળે છે. વિજ્ઞાન અને પ્રૌદ્યોગિકીના ક્ષેત્રે આ વિભાવના વિશેષ જોવા મળે છે.

NISSAT, INFLIBNET વગેરે તેના ઉદાહરણ છે.

14.4.3 વિભાગીય સ્તર :

આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે હિસ્સેદારી કરવામાં ક્યારેક વિસ્તાર, ભાષા વગેરે જેવી બાબતો અવરોધ બને છે. પરિણામતઃ ગ્રેટ બ્રિટનમાં વિભાગીય સ્તર હિસ્સેદારીનો વિચાર રજૂ થયો. આજે અનેક જગ્યાએ વિભાગીય સ્તરની હિસ્સેદારી જોવા મળે છે.

14.4.4 સ્થાનિક સ્તર :

સ્થાનિક કક્ષાએ ગ્રંથાલયો એક યા બીજા સ્વરૂપમાં અને જાણે—અજાણે સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીમાં ભાગ લેતાં હોય છે. જો કે હવે તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ મળ્યું છે. DELNET, CALIBNET, ADINET વગેરે તેના ઉદાહરણો છે.

14.4.5 ગ્રંથાલયોના પ્રકાર :

સામાન્યતઃ ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની વાત કરવામાં આવે ત્યારે, કોઈ એક જ પ્રકારના ગ્રંથાલયોને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવે છે. જેમ કે વિશ્વવિદ્યાલયોના ગ્રંથાલયો વગેરે.

આજે ગ્રંથાલયસેવા અને માહિતી સેવા ક્ષેત્રે તથા સંગ્રહ વિકાસની દૃષ્ટિએ ગ્રંથાલયો એકબીજાંના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતા જોવા મળે છે. વળી, કેટલીક સેવાઓ તો તમામ પ્રકારના ગ્રંથાલયોમાં સામાન્ય જ હોય છે. આ સંજોગોમાં ઉદાહરણરૂપે સાર્વજનિક અને શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો વચ્ચે પણ હિસ્સેદારી સંભવી શકે.

14.5 ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી – ક્ષેત્રો

ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીનો એક મહત્ત્વનો હેતુ રાષ્ટ્રના તમામ ગ્રંથાલયોની સંપત્તિમાં/સ્ત્રોતોમાં વધારો કરવાનો તથા વૈવિધ્યતા સાથે જ્ઞાનક્ષેત્રની તમામ વિદ્યાશાખાઓને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવી, સમાજની વૈવિધ્યભરી માંગને સુચારુ રૂપે સંતોષવાનો છે.

સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની વિભાવનાએ સંકળાયેલ તમામ ગ્રંથાલયો સામૂહિક સ્વરૂપે એક એકમ બને છે. તેમાં જોડાયેલ ગ્રંથાલય એક આગવું સ્વતંત્ર એકમ હોવાની સાથે, વિભાજિત એકમનું એક અંગ પણ બની રહે છે.

ગ્રંથાલય સામગ્રીની હિસ્સેદારીના મહત્ત્વના ક્ષેત્રો નીચે મુજબ છે.

- ગ્રંથપ્રાપ્તિ
- પ્રસ્તુતિકરણ
  - વર્ગીકરણ
  - સૂચિકરણ
- ગ્રંથભંડાર
- ગ્રંથવિનિમય
- વાચન સામગ્રીની દુરસ્તી અને સાચવણી
- આંતર ગ્રંથાલય ઉધ્ધરણ
- આંતર ગ્રંથાલય સભ્યપદ ચિટિકા
- સંદર્ભસેવા
- પ્રલેખન અને માહિતીસેવા
- પ્રચાર
- વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિ
- વૈયક્તિક સેવા
- ગ્રંથાલય પ્રશિક્ષણ
- ઉપભોક્તાઓને શિક્ષણ

જેની વિગતે ચર્ચા નીચે મુજબ છે.

● **ગ્રંથપ્રાપ્તિ :**

ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીએ ગ્રંથ પ્રાપ્તિનો સામાન્ય અર્થ થાય છે કોઈ એક વિસ્તારમાં સમાન ભૂમિકા અદા કરતા ગ્રંથાલયોની ગ્રંથ પ્રાપ્તિનું સુનિયોજિત આયોજન. જે અન્વયે વિભિન્ન વિષય વહેંચણી સાથે જે તે ગ્રંથાલયમાં તદ્દ અનુસાર આવશ્યક એવી તમામ વાચનસામગ્રી વસાવે. આમ કરવાથી સામૂહિક રીતે તમામ ગ્રંથાલયો તમામ પ્રકાશન સાથે સમૃદ્ધ બની રહેશે.

અલબત્ત, આ યોજનાનો આશય ‘વિષય ગ્રંથાલયો’ રચવાનો નથી જ, દરેક ગ્રંથાલયે પોતાની સ્થાનિક જરૂરિયાતના સંદર્ભે આવશ્યક વાચનસામગ્રી તો વસાવવાની રહે જ છે. આ માટે દરેક ગ્રંથાલયે સામૂહિક અંદાજપત્રને સમાંતરિત રહી ફાળવેલ વિષયે માટે પોતાના અંદાજપત્રમાં વિશેષ જોગવાઈ કરવાની રહે.

આ માટેના ઉદાહરણ તરીકે “ફાર્મિગટન પ્લાન”, ‘પ્રોગ્રામ ઓફ ધ જર્મન રિસર્ચ એસોસિયેશન’, ‘પબ્લિક લાઈબ્રેરી લો 480’ વગેરે છે.

ભારતમાં ઈન્સડોક અને નિસાતના પ્રયત્ને કેટલીક યોજનાનું અમલીકરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે.

● **પ્રસ્તુતિકરણ :**

સામાન્યતઃ એક જ પ્રકારના ગ્રંથાલયોમાં 70 થી 80 ટકા વાચનસામગ્રી સમાન જ જોવા મળે છે આ તમામ વાચનસામગ્રીનું પ્રસ્તુતિકરણ અર્થાત્ વર્ગીકરણ અને સૂચિકરણ કાર્ય માટે સામૂહિક રીતે વિચારતા સમય, શક્તિ, નાણાં અને માનવશ્રમનો માત્ર વ્યય જ થાય છે.

જો તમામ વાચનસામગ્રીનું પ્રસ્તુતિકરણ એક જ જગાએ કરવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત તમામ બાબતોમાં પુનરાવર્તન અટકાવી શકાય છે, સાથે જ તમામ ગ્રંથાલયોમાં પ્રસ્તુતિકરણ ક્ષેત્રે એકરૂપતા અને એકસૂત્રતા મેળવી શકાય છે. જો કે આ માટેનો સરળ ઉપાય તે પૂર્વપ્રકાશન વર્ગીકરણ અને સૂચિકરણ છે.

વળી, વિશેષ કરીને ગ્રંથપરિક્રમણ પ્રણાલીમાં એકરૂપતા અપનાવવામાં આવે તો આંતર ગ્રંથાલય સભ્યપદ ચિટિકાની યોજના અમલમાં લાવવી સરળ બને છે.

● **ગ્રંથભંડાર :**

સામાન્યતઃ ગ્રંથાલયમાં વસાવવામાં આવતા બધાજ ગ્રંથોનો ઉપયોગ થશે જ તેવી ભાવના સાથે ગ્રંથસંગ્રહનો વિકાસ કરવામાં આવે છે. છતાંય બધા જ ગ્રંથોનો ઉપયોગ થાય છે એવું જોવા મળતું નથી. કેટલાંક ગ્રંથોનો સતત ઉપયોગ થાય છે, કેટલાંકનો જૂજ તો કેટલાંક ગ્રંથોનો ક્યારેય ઉપયોગ થતો નથી. તેવાં ગ્રંથોનું પ્રમાણ લગભગ 10 ટકા જેટલું હોય છે. વળી, કેટલાંક ગ્રંથો માહિતી મૂલ્યની દૃષ્ટિએ સમય જતા શૂન્ય બની જાય છે.

આ પ્રકારના ગ્રંથો માટે સામૂહિક રીતે એક અલગ ગ્રંથભંડારની રચના કરવામાં આવે તો તેવા ગ્રંથો તેમાં થાપણ સ્વરૂપ મૂકતાં દરેક ગ્રંથાલયમાં જગાનો પ્રશ્ન થોડોક હળવો બનાવી શકાય.

ગુજરાતના મહેસાણામાં આવેલ ‘રિપોઝીટરી બુક સેન્ટર’ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

● **ગ્રંથવિનિમય :**

બેવડાતી વાચનસામગ્રી એ ગ્રંથાલય માત્રની સામાન્ય સમસ્યા છે. વિશેષ કરીને સામયિક પ્રકાશનના અંકો. બેવડાતી, આ વાચનસામગ્રી પરસ્પર સંમતિ કેળવી તેનો વિનિમય કરવામાં આવે તો ગ્રંથાલયો તે સામે ખૂટતા અંકો તથા ગ્રંથો મેળવી શકે.

- **વાચનસામગ્રીની દૂરસ્તી અને સાચવણી :**

ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથો—સામયિકોનું બાંધણી કરાવવાનું કામ સતત ચાલતું જ રહે છે. સહકારી ધોરણે બાઈન્ડરી ઊભી કરવામાં આવે તો બાંધણીમાં એકરૂપતાની સાથે ચોક્કસતા મેળવી શકાય.

- **આંતર ગ્રંથાલય ઉધ્ધરણ :**

આંતર ગ્રંથાલય ઉધ્ધરણ એટલે ગ્રંથાલયના ઉપભોક્તાઓને તેમની ઈચ્છિત વાચનસામગ્રી, જો પોતાના ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ ન હોય તો બીજા ગ્રંથાલયમાંથી મંગાવી આપવી. આ સેવા પ્રક્રિયાથી ગ્રંથાલય માત્રનો ગ્રંથભંડાર અત્યંત વિશાળ બની રહે છે, સાથે જ ઉપભોક્તાઓ પક્ષે બધાજ ગ્રંથાલયો માટે પોતીકો ભાવ જન્મે છે.

- **આંતર ગ્રંથાલય સભ્યપદ ચિટિકા :**

કોઈ એક ગ્રંથાલયનું સક્રિય સભ્યપદ મેળવી સાથી ગ્રંથાલયોના પણ અધિકૃત ઉપયોગકર્તા બનવાની સુવિધાને આંતર ગ્રંથાલય સભ્યપદ ચિટિકા સેવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અલબત્ત, વ્યવસ્થાકીય દૃષ્ટિએ આ સેવા થોડીક જટિલ છે પરંતુ કમ્પ્યુટર ટેકોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે સરળ બની રહે છે.

- **સંદર્ભસેવા :**

ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રી હિસ્સેદારી અન્વયે સંદર્ભસેવા પણ સામૂહિક રીતે શક્ય બનાવી શકાય છે ઉપયોગકર્તા કોઈપણ માહિતી પૃચ્છાનું સમાધાન સરળ રીતે કરી શકાય છે. આ માટે દરેક ગ્રંથાલયે નિર્દેશી કેન્દ્ર તરીકેની ભૂમિકા ભજવવાની રહે છે.

- **પ્રલેખન અને માહિતીસેવા :**

પ્રલેખન અને માહિતીસેવામાં નિર્દેશીકરણ, સારાંશીકરણ, અનુવાદસેવા, પ્રતિનિર્માણ સેવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અત્યંત ટાંચા સાધનો વડે આ સેવાઓની પૂર્તિ કરવાનું તમામ ગ્રંથાલયો માટે સહજ અને સરળ નથી.

આ સેવાઓ પોતાના ગ્રંથાલયમાં ઊભી કરવાને બદલે, જો તે સેવાઓ આપતાં મોટા ગ્રંથાલયો સાથે કે, તે માટેના વિશિષ્ટ કેન્દ્ર સાથે હિસ્સેદારી કેળવી, નહિવત ખર્ચ સાથે આ સેવા પણ ઉપલબ્ધ બનાવી શકાય.

- **પ્રચાર :**

કોઈપણ વસ્તુ કે સેવાનું મહત્ત્વ, ઉપયોગિતા અને ઉત્તમ ઉત્પાદન / ઉપજ માટે પ્રચાર આવશ્યક છે પ્રચારને કારણે ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલયસેવા પ્રચલિત બને છે. સમૂહ માધ્યમો સાથેનો સહકાર પ્રચારને વધુ અસરકારક અને વ્યાપક બનાવે છે.

- **વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિ :**

વધુમાં વધુ લોકો, વધુમાં વધુ વાચનસામગ્રીનો, વધુમાં વધુ સમય માટે ઉપયોગ કરે તે માટે ગ્રંથ, ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલયસેવાને કેન્દ્રમાં રાખી કરવામાં આવતી પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક પ્રવૃત્તિને વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. જો સામૂહિક રીતે આ પ્રવૃત્તિ યોજવામાં આવે તો ઓછી ખર્ચાઈ તો બને જ છે, સાથોસાથ તમામ ગ્રંથાલયો માટે પણ લાભદાયી નીવડે છે.

- **વૈયક્તિકસેવા :**

જ્યારે પરસ્પર સંકળાયેલ સાથી ગ્રંથાલયને એવી પ્રતીતિ થાય કે કોઈ વિશેષ કાર્ય, પ્રવૃત્તિ કે સેવા માટે તેની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં કે યોગ્ય કર્મચારી નથી, ત્યારે તે બીજા ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓની સહાયતા મેળવે, તેને વૈયક્તિક સેવાઓમાં સહકારી વિનિમય કહેવાય.

વળી, સહકારી રીતે જુદાં જુદાં ગ્રંથાલયોના કર્મચારીઓમાં વ્યવસાયિક કૌટુંબિક ભાવના ઉત્પન્ન કરી, પરસ્પરના પ્રશ્નોને સમજવાની ભૂમિકા પણ પૂરી પાડશે.

● **ગ્રંથાલય પ્રશિક્ષણ :**

વાચકમાત્ર ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલય સેવાઓને યોગ્ય ઉપયોગ કરે તે માટે, વાચકોને પ્રશિક્ષણ આપવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ જરૂરિયાત ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓને પણ છે.

વર્ગખંડમાં મેળવેલ શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે અનુભવાતાં પ્રશ્નો અને તેના સમાધાન માટેના ઉપાયો વચ્ચે ક્યારેક સારું એવું અંતર જોવા મળે છે વળી, શિક્ષણ અને પ્રત્યક્ષ કાર્ય વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન ગ્રંથાલયસેવાની વિભાવનાઓમાં પણ પરિવર્તન આવતું રહે છે. માહિતી ટેકનોલોજી સાથે નવી નવી ગ્રંથાલય સેવાઓ ઉમેરાતી રહે છે, કે પરિવર્તન પામતી રહે છે જે અંગેની માહિતી, અનુભવ કર્મચારીઓને મળતી રહે તે આવશ્યક છે.

સામૂહિક ધોરણે ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓને પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે તો, તેનાથી તમામ ગ્રંથાલયો લાભાન્વિત બને છે.

● **ઉપયોગકર્તાઓને પ્રશિક્ષણ :**

ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી અન્વયે કરવામાં આવતી પ્રક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો એક આશય વાચકમાત્રને વિશ્વવાચક/વિશ્વ ઉપયોગકર્તા બનાવવો છે. જો ગ્રંથાલયના ઉપયોગકર્તાઓને સામૂહિક ધોરણે પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવે તો સમગ્રતયા ગ્રંથાલય સેવાઓ વધુ ઉપયોગી બની રહેશે.

14.6 ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી ક્ષેત્રે ભારતમાં થયેલ વિકાસ (કેટલાંક વૈચકિતક અભ્યાસો)

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં છેલ્લા સાત—આઠ દાયકા પૂર્વે ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીનું બિંદુ મૂકાયું. આજે તે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યું છે તેમજ તેના ફફડાયી પરિણામો પણ જોવા મળ્યાં છે.

ભારતમાં ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી અન્વયે ગૂંથણીની આવશ્યકતા 1980 દાયકામાં જણાઈ. ગ્રંથાલય અને માહિતીવિજ્ઞાન સંદર્ભે યોજના આયોગ દ્વારા ડૉ. એન શેષાગીરીની અધ્યક્ષતામાં એક કાર્ય જૂથ (વર્કિંગ ગ્રુપ) ની રચના કરવામાં આવી, કાર્ય જૂથની ભલામણ અનુસાર સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (1985—88) માં ગ્રંથાલય પદ્ધતિઓને પરસ્પર જોડવાની ભલામણ કરવામાં આવી.

1985 માં નિસાત (NISAAT)અને સી.આઈ.એસ.ડી (CISD) ના સયુંકત ઉપક્રમે કલકત્તામાં Science and Technology ગ્રંથાલય સ્થાપવા અને શહેરના ગ્રંથાલયોમાં ઓટોમેશનને પ્રોત્સાહન આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી. નિસાત દ્વારા CMC LTD ને કલકત્તા ગ્રંથાલય નેટવર્ક Calcutta Library Network અહેવાલ તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું, અહેવાલ 1989માં પ્રકાશિત થયો અને CALIBNET અસ્તિત્વમાં આવ્યું,

14.6.1 કેલીબનેટ (CALIBNET) :

પ્રારંભિક તબક્કામાં કેલીબનેટ 40 ગ્રંથાલયોનું નેટવર્ક બનાવવાનું અને ઈનગ્રેસ (INGRESS) 502 ઉપર આધારિત સોફ્ટવેર પેકેજ મૈત્રી ને વિકસાવવાનું હતું, તેમજ સિડી રોમ ડેટાબેઝ (CD – Rom Data Base) સંશોધન સગવડ આપી રહેલ છે. કેલીબનેટનું પૂરું નામ કલકત્તા લાઈબ્રરી નેટવર્ક છે.

14.6.2 ડેલનેટ (DELNET) :

ડેલનેટ (દિલ્હી લાઈબ્રરી નેટવર્ક/ઈન્ડિયા ઈન્ટરનેશનલ સેન્ટર નવી દિલ્હી) ની એક યોજના તરીકે નિસાતની નાણાકીય સહાયથી પ્રારંભ કરવામાં આવેલ છે. આ નાણાકીય સહાય 1988 થી

1992 સુધી મળી હતી. ડેલનેટ 1992માં નોંધાયેલ સંસ્થા બની.

આ નેટવર્ક ની મુખ્ય વિશેષતાઓ આ મુજબ છે :

1. ડેલનેટમાં 67 સંસ્થાકીય ગ્રંથાલયો સભ્ય તરીકે ભાગ લઈ રહ્યાં છે.
2. સભ્ય ગ્રંથાલયમાં સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીને પ્રોત્સાહન આપવા ડેલનેટ નીચે મુજબની બાબતોની રચના કરી છે :
  - (ક) સભ્ય ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ પુસ્તકોની કમ્પ્યુટર દ્વારા વાંચી શકાય તેવી સૂચિ (1068 લાખ અભિલેખ) (Records)
  - (ખ) સામયિકોની સંઘસૂચિ (116 ગ્રંથાલય)
    1. વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ સામયિકોની સંઘસૂચિ (7811 અભિલેખ)
    2. સમાજ વિજ્ઞાનના સામયિકોની સંઘસૂચિ (6919 અભિલેખ)
    3. માનવીય વિદ્યાના સામયિકોની સંઘસૂચિ (1178 અભિલેખ)
  - (ગ) વિશેષજ્ઞોના ડેટાબેઝ (1400 વિશેષજ્ઞો)
  - (ઘ) સમાચારપત્રો અને સામયિકો પ્રસિદ્ધ થયેલાં લેખોનો ડેટાબેઝ (50,000 અભિલેખ)
  - (ડ) સામયિકોની સંઘસૂચિ (2391 અભિલેખ)
  - (ચ) ભાષા વિષયક પ્રકાશનોનો ડેટાબેઝ
3. બેસિસ પ્લસ (Basis Plus) ઉપર આધારિત નેટવર્કિંગ સોફ્ટવેર, ડેલ્સિસ (Delsis) જે ગ્રંથાત્મક અને પૂર્ણ રીતે વાંચી શકાય તેવા લેખો, અભિલેખો સમાવી શકે છે અને તેનો ઉપયોગ તથા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેનો ડેલનેટ દ્વારા વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે.
4. ઈન્ટરનેટ સંપર્ક અને ઈ-મેલ સગવડ તેના સભ્યો માટે ઉપલબ્ધ બનાવવામાં આવેલ છે. સાથે સાથે ડેલનેટ દ્વારા પોતાનું હોમપેજ (Home Page) બનાવવામાં આવેલ છે. સંપર્ક માટે Hyperlink <http://www.nic> અથવા <http://www.incin/delnet> દ્વારા થઈ શકે છે.
5. ડેલનેટ દ્વારા દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે તેને ભૌતિક વિજ્ઞાન, વૈદિક વિજ્ઞાન અને કૃષિવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વિદેશી સામયિકોના સંપાદનમાં એકત્રીકરણથી સહઉપયોગિતા દ્વારા રૂ. 1 કરોડની બચત કરી છે.
6. સભ્ય ગ્રંથાલયોના કર્મચારીઓ માટે ડેલનેટ દ્વારા તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. અને તેમનું આધુનિક તકનીકીના ઉપયોગને સમજવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

એવું કહી શકાય કે ડેલનેટ દ્વારા કમ્પ્યુટર આધારિત સ્ત્રોતહિસ્સેદારીની કાર્યવિધિમાં ભારતમાં સર્વપ્રથમ ક્રિયાત્મક ગ્રંથાલય બનેલ છે. ડેલનેટ તેની કાર્યવિધિઓને ક્રમશઃ વધારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. તેને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત પ્રકાશકોનાં સહયોગમાં Books in Print : New Title ની એક ઓનલાઈન ડેટાબેઝ બનાવવાની યોજના પણ તૈયાર કરી છે.

14.6.3 ઈન્ફિલબનેટ (Inlibnet) :

ઈન્ફિલબનેટ કાર્યક્રમનો ખ્યાલ વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રાન્ટ કમિશનના તત્કાલીન અધ્યક્ષ પ્રોફેસર યશપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલ એમનું માનવું હતું કે ઈન્ફિલબનેટની રચનાની ગ્રંથાલય અને માહિતી નેટવર્ક કમ્પ્યુટર અને સંદેશાવ્યવહાર પ્રૌઘોગિકીનો વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં, દેશ માટે અત્યંત અનિવાર્ય છે. કારણ કે આ પ્રકારના નેટવર્ક વિકસિત વિશ્વમાં ગ્રંથાલય અને માહિતીસેવાઓની વ્યવસ્થા પર ઘણી અસર ઉપજાવી રહેલ છે.

● **ઉદ્દેશો (Objective) :**

ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે. :

- એક એવું રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક વિકસાવવું જે દેશના વિભિન્ન ગ્રંથાલયો અને માહિતીકેન્દ્રોને પરસ્પર જોડી શકે અને માહિતી સંચાલન સેવામાં નિપુણતાને સુધારી શકે.
- વિનિબંધ (Monograph) આંકડાકીય અને તાર્કિક ડેટાબેઝ પરત્વે વધારેને વધારે સંપર્ક સ્થાપિત કરાવવો, વિશેષ કરીને ડેટાબેઝનો સંપર્ક જે નિસાતના ક્ષેત્રીય માહિતીકેન્દ્રો અને યુજીસીના માહિતીકેન્દ્રો દ્વારા બનાવવામાં આવેલ હોય.
- માહિતીને ઓનલાઇન પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રવેશ માર્ગ (Gateway) સ્થાપિત કરવો.
- જે ગ્રંથાલયો પાસે જે તે વિષયક્ષેત્રોમાં પુસ્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ છે. તેમના માહિતીસ્ત્રોતનું વર્ણન કરીને લેખ વિતરણ સેવા આપવી.
- સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી દ્વારા માહિતીસ્ત્રોતોનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરવો.
- સમાન માનાંકોનું અનુસરણ કરીને ગ્રંથાલય અને માહિતીકેન્દ્રો કાર્યો અને સેવાઓનું કમ્પ્યુટરીકરણ કરવું.
- ઇલેક્ટ્રોનિક મેલ / બુલેટિન બોર્ડ (Electronic Mail / Bulletin Board), ફાઇલ હસ્તાંતર (File Transfer), કમ્પ્યુટર આધારિત દ્રશ્ય / શ્રાવ્ય કોન્ફરેન્સિંગ વગેરે દ્વારા વૈજ્ઞાનિકો, પ્રૌદ્યોગિકો સંશોધકો, સમાજશાસ્ત્રીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને વૈજ્ઞાનિક સંદેશાવ્યવહાર સુગમ બનાવવો.
- જ્યાં પુસ્તકો, વિનિબંધો, સમાચારપત્રો, સામયિકો અને અન્ય ગ્રંથેતર સામગ્રીઓને, તેમના સ્ત્રોતોની જાણકારી મેળવી ઉપલબ્ધ હોય ત્યાંથી દેશભરમાં ફેલાયેલાં ઉપયોગકર્તાઓની પહોંચના વિસ્તારમાં લાવવી અને તકનીકી તથા લેખોની સંઘસૂચિના માધ્યમથી તેમને ઉપલબ્ધ કરાવવી,
- દેશના દસ્તાવેજ કેન્દ્રો, ગ્રંથાલયો અને માહિતીકેન્દ્રો વચ્ચે સહકારને પ્રોત્સાહન આપવું, જેથી સુદ્રઢ સ્ત્રોતકેન્દ્રો દ્વારા નબંધ સ્ત્રોત કેન્દ્રોનાં હિત માટે સ્ત્રોતનું એકત્રીકરણ કરી શકાય
- ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી બનાવવા માટે તેનું સંચાલન કરવા, તેને ગતિશીલ રાખવા સંપૂર્ણ ગુણાત્મક યુક્ત વ્યવસાયિક જનશક્તિનો વિકાસ કરવો, સાથે જ તકનીકી, કાર્યપદ્ધતિઓ, રીતો, હાર્ડવેર, સોફ્ટવેર તથા અન્ય સેવાઓમાં માનાંક અને સમાન નિર્દેશોને વિકસાવવા અને બધા ગ્રંથાલયો દ્વારા તેને વાસ્તવિક વ્યવહારમાં લેવા જેનાથી સ્ત્રોતોનો મહત્તમ ઉપયોગ થઈ શકે.

● **ઇન્ફોર્મેશન સેવાઓ (Inflibnet Services) :**

ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી આયોજન અને ડિઝાઇન વધારે કાર્યો/ સેવા આપનાર નેટવર્ક તરીકે કરવામાં આવે છે. ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી પાસે નીચે મુજબની સેવાઓ મેળવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. :

- ✓ સૂચિ આધારિત સેવાઓ
- ✓ ડેટાબેઝ સેવા
- ✓ દસ્તાવેજ આપવાની સેવાઓ
- ✓ સંગ્રહવિકાસ
- ✓ સંદેશા વ્યવહાર આધારિત સેવાઓ

● **સૂચિ આધારિત સેવાઓ (Catalogue Based Services) :**

આ સેવાઓમાં પુસ્તકો, વિનિબંધો, કમિક પ્રકાશનો /સામયિકો તેમજ ગ્રંથેતર સામગ્રીઓની

સહકારી સૂચિકરણ કરવાં અને સ્થળ શોધવા માટે સંપર્ક વ્યવસ્થા, કાર્ડ, પુસ્તક, ચુંબકીય ટેપ વગેરેના રૂપમાં સૂચિ તૈયાર કરવામાં મદદ કરવી.

● **ડેટાબેઝ સેવાઓ (Databased Services) :**

આ સેવાઓ અંતર્ગત પ્રવર્તમાન અને પૂર્વે આપતી સેવાઓના ડેટાબેઝની માહિતીની શોધો, કમ્પ્યુટર આધારિત SDI, બિન ગ્રંથાત્મક ડેટા બેઝીસમાંથી શોધીને બિનગ્રંથાત્મક માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવી.

દસ્તાવેજો પૂરા પડવાની સેવાઓમાં આંતર ગ્રંથાલય ઉધ્ધરણ સેવા, ફેક્સ દ્વારા દસ્તાવેજ વિતરણ સેવા સમાવિષ્ટ છે.

દસ્તાવેજ સંગ્રહવિકાસ સેવાનો સંબંધ મૂળમાં સત્ય ગ્રંથાલયોની સ્ત્રોતપસંદગી, સંપાદન અને પ્રાપ્તિ સંબંધી કાર્યોમાં સહાયરૂપ થવાનો છે.

● **સંદેશાવ્યવહાર આધારિત સેવાઓ (Communication based services) :**

આ સેવાઓમાં નીચેની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે,

- રેફરલ સેવા
- ઈ-મેલ સેવા
- બુલેટિન બોર્ડ સેવા

ઈ-મેલ, ફાઈલ ટ્રાન્સફર, કમ્પ્યુટર દૃશ્ય/શ્રાવ્ય, કોન્ફરન્સિંગ વગેરે દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ કરવામાં આવે છે.

ઈન્ફોર્મેશન યોજના એક સહકારી પ્રયત્ન સ્વરૂપે કરવામાં આવેલ છે. તેથી સ્ત્રોતોની સબફતા તેના ભાગીદાર ગ્રંથાલયો અને તેમના સ્ત્રોતો પર આધારિત રહેશે. એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે 200 વિશ્વવિદ્યાલયો, સંશોધન અને વિકાસ સંગઠનોના 400 વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો અને 500 જેટલા મહાવિદ્યાલયોના ગ્રંથાલયો આ નેટવર્કનો અભ્યાસ મેળવશે.

દેશમાં ઉપલબ્ધ ઘણા બધા માહિતીસ્ત્રોતો પરત્વે સંપર્ક સુનિશ્ચિત કરવો તેમજ એવા તમામ માહિતી પરત્વે પોતાનો સંપર્ક પ્રદાન કરવાનો છે, જેમને તેની આવશ્યકતા છે. આમ, ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે આ ઉદ્દેશોની પ્રાપ્તિ માટે આધુનિક પ્રૌદ્યોગિકીનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. તેથી કાર્યજૂથના અહેવાલમાં ડેટા પ્રાપ્ત કરવા માટે તૈયાર કરવો, વિતરણમાં કમ્પ્યુટર સંદેશાવ્યવહાર પ્રૌદ્યોગિકી અને દસ્તાવેજો વિતરણ પ્રૌદ્યોગિકી ઉપયોગ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

પર્યાપ્ત ભંડોળ ઉપલબ્ધ ન હોવાના કારણે ઈન્ફોર્મેશન સંપૂર્ણ રીતે કાર્યરત નથી થઈ શકેલું, પરંતુ IUCCA અંતર્ગત એક યોજના તરીકે નોંધવામાં આવેલું છે. પ્રવર્તમાન સેવાઓ જનસમુદાયને તાલીમ આપવા, ડેટા એકત્રિત કરવા માટેના નિર્દેશો બનાવવા ગ્રંથાલયોની સ્વયંશાલિત કાર્યરીતીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા યોગ્ય સોફ્ટવેરનો વિકાસ કરવા સુધી સીમિત છે આ પ્રૌદ્યોગિકીનો ઉપયોગ સંબંધિત સંમેલનો અને ચર્ચા પરિષદોના આયોજન કરવામાં વાપરવી જોઈએ. અત્રે એ નોંધવું જોઈએ કે, કાર્યની પ્રગતિ ધીમી છે. 54 વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ઓટોમિશન પ્રક્રિયા નાણા ઉપલબ્ધ કરાવીને, તેનો આરંભ કરવામાં આવેલ હતી. પરંતુ અત્યાર સુધીમાં ફક્ત 17 ગ્રંથાલયોમાં માત્ર હાર્ડવેર ઉપલબ્ધ કરાવી શકાયા છે. 1991 થી 1996 સુધીના સમયગાળામાં વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયોમાં સ્ત્રોતહિસ્સેદારીમાં કોઈ ઉલ્લેખનીય ઉપલબ્ધિ હાંસલ થઈ નહિ. જ્યારે કાર્યજૂથના અહેવાલમાં 1994 સુધીની પૂરી કરવાની વાત કહેવામાં આવી હતી. અને અંતિમ ઉપભોક્તાઓને દેશના 400 કેન્દ્રોમાં દસ્તાવેજો સંકલિત કરીને ઉપલબ્ધ કરાવવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. અને તેમને આધુનિક સેવાઓ આપવાની આશા રાખવામાં આવી હતી. 1996 ની ઈન્ફોર્મેશન સમીક્ષા સમિતિના અહેવાલમાં નીચે જણાવેલ બાબતોને તેની ઉપલબ્ધિ ગણાવવામાં આવી હતી.

- મશીન વાંચી શકે તેવી સંઘસૂચિનું સંકલન (5000 અભિલેખ સાથે)
- સંશોધક લેખોના ડેટાબેઝ (65,000 અભિલેખ)
- સામયિકોના ડેટાબેઝ (આશરે 30,000 અભિલેખ)

હાલમાં સંસ્થા દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ ડેટાબેઝ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિથી સામાન્ય માનકો દ્વારા મૂલવતાં સ્ટાન્ડર્ડ સોફ્ટવેરના વિકાસનું કામ ચાલી રહ્યું છે. (જો કે હવે Soul સોફ્ટવેર તૈયાર થઈ ગયું છે.)

ડૉ.એસ.વેકેન્ટેશ્વરન (Dr. S. Venkateshwaram) ની અધ્યક્ષતામાં મળેલ સમીક્ષા સમિતિએ પોતાના 1996 ના અહેવાલમાં અન્ય બાબતોની સાથે ઈન્ફિલબનેટ માટેના ઉદ્દેશોમાં સંશોધન કરાવેલ વિશેષજ્ઞોના પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ પર ભાર મુક્યો છે. PG એ જોવાનું એ છે કે યુજીસી દ્વારા કેટલી ઝડપથી આ ભલામણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

સાથે જ એ જાણવું પણ આવશ્યક છે કે MALIBNET, BONET, ADINET વગેરેમાંથી કોઈએ ખાસ પ્રગતિ કરી નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

1. ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીની વિભાવના વિશે પાંચ વાક્યો આલેખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના સ્તર જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. ગ્રંથાલય કયા કયા ક્ષેત્રોમાં ભાગીદારી કરી શકે ? તેની યાદી બનાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. ઈન્ફિલબનેટના ઉદ્દેશો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

14.7 સારાંશ (Summary)

અર્વાચીનયુગ માહિતી અને પ્રત્યાયન પ્રૌદ્યોગિકીનો યુગ છે. સાથે જ ડગલેને પગલે પરાધીનતા અનુભવવી એ આજના યુગની અનિવાર્ય લાક્ષણિકતા બની રહી છે. જેનાથી ગ્રંથાલયો પણ બાકાત નથી. ગ્રંથાલયો માટે પરાધીનતાએ સ્વાધિનતા માટે ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી એક માત્ર સહજ ઉપાય છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં ગ્રંથાલય સહકારની વિભાવના પરિવર્તન પામી. ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીમાં પલોટાઈ તે વાત સાથે તેની વિભાવના, વ્યાખ્યા, ઉદ્દેશોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સાથે જ ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી બાલ્યાવસ્થામાં હોવા છતાં આજે તે ઉત્તમ પરિણામદાયી બની રહી ગ્રંથાલય અને માહિતીવિજ્ઞાન તથા સેવા ક્ષેત્રે વિરાટ ડગ માંડી રહે છે.

ઈન્ફિલબનેટ દ્વારા તૈયાર થયેલ soul સોફ્ટવેર આજે ભારતના ગ્રંથાલયોમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાઈ રહ્યાં છે.

14.8 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

---

1. સ્ત્રોત (Resource) પદમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?

A. ગ્રંથ, અગ્રંથ, સાધનસામગ્રી	B. ગ્રંથ, અગ્રંથ, સામયિક
C. વસ્તુ, વ્યક્તિ, પ્રવૃત્તિ	D. વસ્તુ, વાચક, વાચક સામગ્રી
2. ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીમાં સંમતિ અને કરાર કોની કોની વચ્ચે કરવામાં આવે છે ?

A. ગ્રંથાલય ગ્રંથાલય	B. ગ્રંથાલય વિકેતા
C. ગ્રંથાલય વાચક	D. ઉપરમાંથી કોઈ નહીં
3. ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના કેટલા માર્ગો છે ?

A. બહુમાર્ગી	B. ત્રિમાર્ગી	C. એક માર્ગી	D. ચતુર્થ માર્ગી
--------------	---------------	--------------	------------------

4. ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના સ્તર કેટલા છે ?
A. ત્રણ   B. ચાર   C. પાંચ   D. બે
5. ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી કેટલા ક્ષેત્રોમાં સંભવી શકે ?
A. 16   B. 14   C. 14   D. 15
6. AGRIS સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીનું કયું સ્તર છે ?
A. સ્થાનિક   B. રાષ્ટ્રીય   C. વિભાગીય   D. આંતરરાષ્ટ્રીય
7. DELNET ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ?
A. 1991   B. 1988   C. 1992   D. 1989
8. INFLIBNET નું મુખ્ય કાર્યાલય ક્યાં આવેલું છે ?
A. નવી દિલ્હી   B. અમદાવાદ   C. બેંગલોર   D. ગાંધીનગર
9. INFLIBNET નું પૂરું નામ ?
A. Information Local Network
B. Information Library Network
C. Information and Library Network
D. None of above

14.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answers to Self Check Exercises)

---

1. પૂર્વે ગ્રંથાલય સહકાર તરીકે ઓળખાતી વિભાવના વર્તમાનમાં માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીના વિકાસ સાથે ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી તરીકે ઓળખાય છે. વ્યક્તિ, વસ્તુ અને પ્રવૃત્તિઓ એ ગ્રંથાલયના સ્રોત (Resources) ગણાય છે. જ્યારે હિસ્સેદારીનો અર્થ થાય છે બીજાના લાભાર્થ પોતાના સ્રોતોની વહેંચણી કરવી.
2. ગ્રંથાલય સ્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારીના સ્તર ચાર છે.
  1. આંતરરાષ્ટ્રીય
  2. રાષ્ટ્રીય
  3. વિભાગીય
  4. સ્થાનિક
3. ગ્રંથાલયો આ સાદો જણાવેલ વિધિવિધાઓ, સેવાઓ અને પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં ભાગીદારી કે હિસ્સેદારી કરી શકે.
  1. ગ્રંથપ્રાપ્તિ
  2. પ્રસ્તુતિકરણ
  3. ગ્રંથભંડાર
  4. ગ્રંથ વિનિમય
  5. આંતર ગ્રંથાલય ઉદાહરણ
  6. દુરસ્તી અને સાચવણી
  7. સંદર્ભ સેવા

8. પ્રલેખન અને માહિતી સેવા
  9. આંતર ગ્રંથાલય સભ્યપદ ચિટિકા
  10. પ્રચાર
  11. વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિ
  12. વૈયક્તિક સેવા
  13. ગ્રંથાલય પ્રશિક્ષણ
  14. ઉપયોગકર્તાઓને પ્રશિક્ષણ
4. ઈન્ફ્લિબનેટના ઉદ્દેશો :
1. રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક વિકસાવવું
  2. વિનિબંધ, આંકડાકીય અને તાર્કિક ડેટાબેઝ પરત્વે વધુને વધુ સંપર્ક સ્થાપિત કરાવવો
  3. માહિતી ઓનલાઈન પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રવેશ માર્ગ સ્થાપિત કરવો
  4. પ્રલેખન
  5. માહિતીસ્ત્રોતનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરવો
  6. ઉપયોગકર્તાઓને વૈજ્ઞાનિક સંદેશાવ્યવહાર સુગમ બનાવવો
  7. સંઘસુચી તૈયાર કરવી
  8. તેનું સંચાલન કરવા, ગતિશીલ રાખવા સંપૂર્ણ ગુણાત્મક મુક્ત વ્યવસાયિક જનશક્તિનો વિકાસ કરવો.

14.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- આંતર ગ્રંથાલય ઉધરણ (Inter – Library Loan) : એક ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ જેમાં એક ગ્રંથાલય દ્વારા બીજા ગ્રંથાલયના ઉપભોક્તાઓને આવશ્યક સામગ્રી પૂરી પાડવી.
- ગેટવે (Gateway) : એવી પદ્ધતિ જે ઉપભોક્તાને એક કમ્પ્યુટર પદ્ધતિથી બીજા કમ્પ્યુટર પદ્ધતિ સાથે જોડી આપે છે.
- નેટવર્ક (ગૂંથણી) : ભૌતિક દૃષ્ટિકોણથી જોતા જુદા જુદા પરંતુ દૂર સંદેશાવ્યવહાર માધ્યમથી જોડાયેલાં કમ્પ્યુટરર્સ કમ્પ્યુટરોની પદ્ધતિ જેમાં પ્રત્યેક હિસ્સેદાર અન્યોન્યના સ્ત્રોતોને પોતાના કમ્પ્યુટર પર જોઈ શકે. જો આવા નેટવર્કનો ઉપયોગ ગ્રંથાલય સ્ત્રોતની સહહિસ્સેદારી માટે કરવામાં આવે તો તેને ગ્રંથાલય સ્ત્રોતસામગ્રીની હિસ્સેદારી નેટવર્ક કહેવામાં આવે છે.

14.11 સંદર્ભો અને વિશેષ વાંચન (Reference and Further Reading)

- INFLIBNET Review Committee Report (1996) New Delhi: UGC
- Kaul, H.K (1996). DELNET The first operational library network in India New Delhi.
- DESIDOC Bulletin of Information Technology. 16(2), pp 23–34
- Kaul, H.K. (1992), Library Network : An Indian Experience. New Delhi: Virgo
- ભૈયા છગન (1978). ગ્રંથાલય સહકાર અને સંયોજન અમદાવાદ : ગુર્જર
- ભૈયા છગન (1995). ગ્રંથાલય સંપત્તિમાં ભાગીદારી અમદાવાદ: ગુર્જર